

А. П. САВЧУК

Мезолітичні знахідки на Горині

Резюме

В статті розглядаються вперше виявлені в долині р. Горині комплекси та окремі знахідки мезолітичних знарядь з кременя.

Всі знахідки можна розділити на дві групи: свідерську та тарденуазську. Перша збігається з волинською низинною частиною течія річки та пов'язана з добре відомою в науці областю свідерської культури, друга виявляється в подільській частині течія річки. Однак вона менш виражена порівняно з першою. Це слід пояснювати своєобразием місцевої культури в період мезоліта. Але остаточне рішення питання потребує подальшого розширення досліджень в межах всієї правобережної лесостепної частини України, яка поки носить умовну назву «області негеометричних мікролітів».

Що ж стосується басейна Горині, то тут слід відслідкувати значуще південне впливання, що проявляється в поширенні культури тарденуаза, широко відомої по найновішим дослідженням в Східній Європі, переважно, в її південній частині.

М. Ф. ПОТУШНЯК

Неолітичні поселення Дякове I на Закарпатті

Неолітичні поселення поблизу с. Дякове виявлені на північній околиці села, праворуч і ліворуч дороги Дякове — Чапа, неподалік від мосту через Старий Ботар, де розташовані урочища Кіш Ерде, Мондічтог та Кіш Меже. Поселення займає площу близько 5 га вздовж правого берега річки, яка крутими звивинами перетинає всю місцевість. Навколишня територія в минулому була дуже заболочена і являла собою північно-східну окраїну великих Еседських боліт Сатмарської долини, більша частина яких розташована в межах сучасної Угорщини та Румунії — у басейні рік Тур, Самош та Красна. Площа урочища Кіш Ерде зараз засівається сільськогосподарськими культурами, Мондічтог використовується як пасовисько.

Перші відомості про археологічні знахідки в с. Дякове походять з початку ХХ ст.¹ Дослідження у цьому районі пов'язані з іменем відомого чеського археолога академіка Я. Бема², який в 1931 р. проводив невеликі розвідувальні розкопки на північний захід від села, на місці глиняного кар'єру. На глибині 1,2 м він виявив залишки двох ям з неолітичною керамікою, частково порушених кар'єром та житловою спорудою епохи бронзи. У їх заповненні трапилися розвали кількох посудин, кам'яні вироби та зотлілі кістки. Я. Бем датував пам'ятку третім, кінцевим етапом буковогірської культури (за періодизацією Ф. Томпи)³.

У 1954—1956 рр. під час проведеного автором обстеження околиці с. Дякове на території колгоспного подвір'я (урочище Кіш Меже) було зафіксовано сліди пізньонеолітичного поселення⁴. Культурна належність даного матеріалу визначена в попередній статті⁵.

З 1967 р. на поселенні проводиться стаціонарні дослідження експедицією Ужгородського державного університету під керівництвом Е. А. Ба-

¹ *Mihalik J.* Ugocsa vármegve lakói a praehistorikus korban és történelmikor elején.— *Archeologiai Ertesítő*, 1891.

² *Böhm J.* Neolitické sídlište u Dáкова (рукописний звіт, № 822—823, від 2.IV 1932 р. Прага).

³ Там же.

⁴ *Потушняк М. Ф.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958, с. 16—24, табл. X—XXV.

⁵ *Потушняк М. Ф.* Питання хронології та культурної приналежності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття.— В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 85.

лагурі. За 1967—1970 рр. в урочищах Мондічтог, Кіш Ерде закладено чотири розкопи загальною площею близько 600 м². У ході робіт підтвердилася наявність тут двошарової пам'ятки епохи неоліту та пізньої бронзи⁶. У 1972—1973 рр. експедиція продовжувала дослідження⁷. У двох розкопах (№ VII та IX) загальною площею 564 м² виявлено, крім об'єктів пізньої бронзи (культури Станово), комплекс житлово-господарських споруд неоліту (рис. 1). Стратиграфія нашарувань в обох розкопах була дуже невиразна бо в окремих місцях культурні шари перемішані. Неолітичні об'єкти залягали в розкопі VII на глибині 0,7—0,9 м, в розкопі IX — 0,5—0,6 м.

У цій статті розглянуто неолітичний шар поселення, простежений в двох останніх розкопах в урочищі Мондічтог (1972—1973 рр.). На їх площі виявлено залишки двох жител з пічними спорудами, чотири печі з припічними ямами, чотири господарські ями та дві невідомого призначення.

Залишки житла № 1 (об'єкт 4, 1972 р.) розчищені в розкопі № VII на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Воно являє собою коритоподібне заглиблення неправильної в плані форми у вигляді літери Г. Досліджена лише його половина, розміри якої по довжині з півдня на північ становлять 10,4 м і на захід — 10 м, найбільша ширина в південній частині — 3,7 м. Долівка полого поглиблюється з півдня на північ (від 0,1 до 0,5 м). Досліджена площа житла становить 54 м² (в цілому приблизно 60—65 м²). Дно нерівне, особливо в північній частині споруди*. Можливо, що вся південна її частина є господарською прибудовою — коморою. В усякому разі, вона не мала житлового характеру, тому що її заповнення було невиразним навіть на фоні світло-коричневого матеріка, тоді як заповнення північної частини різко виділялося чорним інтенсивним культурним ґрунтом. Крім того, у південній частині немає опалювальних споруд, але трапилося найбільше керамічних знахідок (пасудини на піддоні, миски, глечики), кам'яних сокир, а також пряслиць, фрагментів зернотерок. Під західною стінкою також простежено велике скупчення кераміки.

Господарська прибудова була безпосередньо з'єднана з основною житловою частиною, де виявлено залишки трьох печей (об'єкти 16—18, виявлені в 1972 р.). Піч (об'єкт 17, 1972 г.), розташована під південно-західною стінкою, була найбільшою, як свідчить площа завалу обмазки (близько 4 м²) з відбитками пруття каркасу. Біля печі зосереджувалася майже вся знайдена в північній частині кераміка — в основному кухонний посуд.

За 20 м на південь в розкопі IX виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні житло № 2 (об'єкт 7, 1973 р.). Воно має вигляд коритоподібного заглиблення, у плані неправильної видовженої форми. Житлова яма орієнтована в напрямку південь — північ, її довжина — 8,2 м, ширина в південній частині — 5,4 м, в північній — 3,8 м, найбільша глибина — 0,5 м (від рівня виявлення). Загальна площа житла — 32 м². Дно нерівне, тільки під західною стінкою простежена невелика рівна площадка-лежанка, що піднімалась над долівкою на 0,2 м. У південно-західному куті знайдено залишки пічної споруди — розвал обмазки прямокутної форми, розміром 0,3 × 1,2 м. Шматки обмазки з відбитками пруття були розкидані навколо печі в радіусі 2 м. У південно-східній частині житла був вхід: тут простежено східці.

⁶ Балагури Э. А. Новейшие памятники фельшесевчской культуры на территории Закарпатской области УССР.— А Мѳга Ferenc Múzeum Evkőnyve, 1969/2, old. 61—68.

⁷ Балагури Э. А. Работа Закарпатской экспедиции.— Археологические открытия 1972 года. М., 1973, с. 256; Потушняк М. Ф. Исследование памятников новокаменного века в Закарпатье.— Там же, с. 323—324; Балагури Э. А., Потушняк М. Ф. Археологические разведки и раскопки в Закарпатье.— Археологические открытия 1973 г. М., 1974, с. 243—244. Матеріали розкопок попередніх років не опубліковано.

* Південну частину житла прорізали дві ями епохи бронзи.

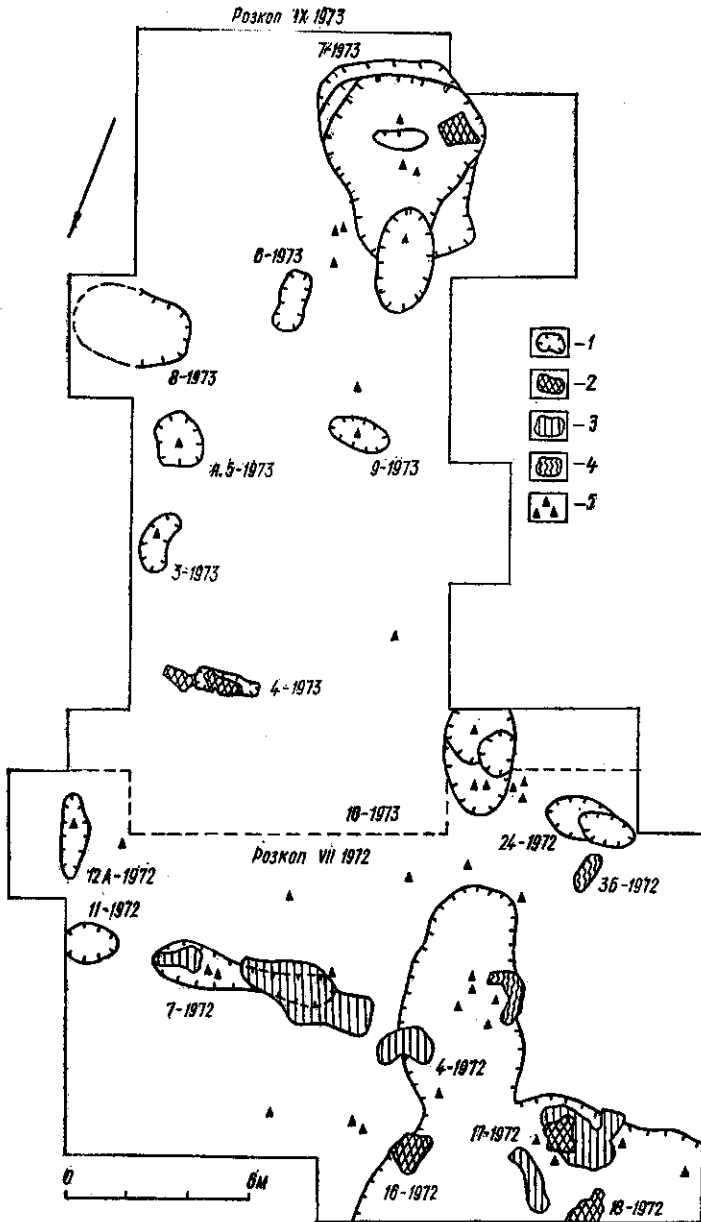

Рис. 1. Плани розкопів VII (1972 р.) та IX (1973 р.) неолітичного шару поселення Дякове I:

1 — контури об'єктів; 2 — розвали печей; 3 — розвали обмазки; 4 — скупчення кераміки; 5 — окремі знахідки.

Наведений опис житлових ям показує, що вони мали найбільш заглиблену долівку. Очевидно, площа житла була більшою, бокові стінки виходили за межі ями. Відсутність стовпових ям свідчить про легке двохиле, або й конічне перекриття (можливо, з плетеними боковими стінками), підтримуване зсередини двома-трьома нетовстими жердинами. Зверху настелено кору та очерет (останнього було багато у цій болотистій в минулому місцевості).

Утворене між окремими житлами подвір'я займали господарські та виробничі споруди. Перші представлені ямами-льохами, яких налічує-

ться п'ять (об'єкти 36, 11 — 1972 р., 24—10 — 1972—1973 рр., 6, 8 — 1963 р.). В плані вони еліпсоподібні, неправильної округлої чи прямокутної форми, з овальним або плоским дном, розмірами від 1,7 до 3,5 м, глибиною 0,5—1 м. У їх заповненні виявлено кераміку, кам'яні сокири, відщепи з кременю та обсидіану, зернотерки та зотлілі кістки. Решта об'єктів (9, 1973 р. та яма 5, 1973 р.) неглибокі (до 0,2 м), коритоподібної форми, ймовірно, природного утворення.

Крім господарських ям, на площі між житлами виявлено сліди пічних споруд двох типів. До першого належать печі з припічними ямами. Залишки однієї з цих споруд (об'єкт 7, 1972 р.) простежено в ямі видовженої коритоподібної форми, орієнтованій на схід — захід. Її довжина — 6 м, найбільша ширина в східній частині 1,4 м, глибина — 0,65 м, в західній — 0,9 м, глибина — 0,4 м. Яма була завалена печиною і обмазкою. Біля дна, особливо в західній частині, знайдено плоску річкову гальку, з якої, можливо, складалася вимостка дна (окремі камінці мали сліди перебування у вогні). Зверху яму прикривав шар обмазки товщиною 0,2 м від мурованої над її західною частиною печі. У заповненні пічної ями були розвали кількох посудин, глиняний конус та крем'яні інструменти.

Від другої печі (об'єкт 4, 1973 р.) залишився розвал обмазки, орієнтований в напрямку схід — захід, розміром $2,3 \times 0,7$ м, товщиною 0,15—0,2 м. Він мав виразні сліди відбитків каркасу і прикривав та частково заповнював східну частину ями, у плані витягнутої, майже прямокутної форми, з тією ж орієнтацією, розміром $2,15 \times 0,8$ м. Яма в поздовжньому розрізі полого поглиблювалась на протязі 1,3 м і на глибині 0,5 м переходила в рівне плоске дно, що закінчувалося у західній частині прямою стінкою. Як показує розвал обмазки, піч була споруджена над східною пологою частиною ями. Припічну яму на глибині 0,4 м прорізала господарська яма, що належала до епохи пізньої бронзи (об'єкт 4«а», 1973 р.).

Печі другого типу споруджено безпосередньо у глибоких ямах. Перша яма (об'єкт 12«а», 1972 р.), в плані неправильної овальної форми, орієнтована по сторонам світу. Розміри її — $2,6 \times 0,9$ м, глибина — 0,95 м. Вона була суцільно завалена печиною і обмазкою, тому простежити якусь систему її заповнення виявилось неможливим. Біля дна засвідчено розвал сферичної посудини. У заповненій печиною другій ямі (об'єкт 3, 1973 р.) було помічено певну систему. Яма, орієнтована з півночі на південь, мала в плані майже прямокутну форму і розміри $1,8 \times 0,8$ м, з найбільшою глибиною 0,9 м у південній частині, де було овальне заглиблення в стінці. Розріз показав такі нашарування: на глибині 0,1—0,2 м (від рівня виявлення) концентрувалась кераміка, нижче (0,2—0,5 м) йшов півколом по довжині ями прошарок печини товщиною 6 см. Дно та бокові стінки, як і заглиблення південної стінки, вимощено суцільним шаром обпаленої глини товщиною 0,2—0,25 м. Заповнення насичене великою кількістю вуглинок та попелу. Біля дна трапився розвал сферичної посудинки.

З конструкцією печей розглянутих двох типів пов'язується і їх різне призначення. Пічні споруди в глибоких ямах можна зарахувати до виробничих, можливо, призначених для випалу кераміки. Печі, муровані над глибокими ямами чи біля них, є господарськими (кухонними). Така конструкція печей, винесених поза житлову площу, відома на поселеннях неоліту Потісся серед пам'яток лінійно-стрічкової культури⁸.

На поселенні зібрано велику кількість кераміки, глиняних та кам'яних виробів.

Статистичні підрахунки порід каменю показують, що для виготовлення знарядь праці використовувалися найчастіше опал та обсидіан.

⁸ Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava, 1970, s. 23.

Поряд з ними трапляються яспис, сланець, кремнистий аргеліт та андезит, з яких виготовлялися виключно шліфовані знаряддя. Численні виходи всіх цих порід є на Ужгородсько-Хустському вулканічному гірському хребті. Наприклад, поклади обсидіану відомі між селами Малий Раковець на Іршавщині та Кошельове на Хустщині⁹. Якоїсь певної концентрації кам'яних виробів чи відходів виробництва на площі розкопу не помічено. Вироби здебільшого зосереджувались в житлах та господарських спорудах, а відходи виробництва — найчастіше поза об'єктами.

Нуклеусів на поселенні знайдено близько десяти. Це невеликі валунчики опалу та обсидіану, що мають неправильну призматичну форму. Серед них є два конічних та призматичних нуклеуси.

Відбійники представлені круглими кулястими конкреціями з кременю. Їх діаметри в середньому від 5 до 8 см, приблизна вага — 150—200 г. На поверхні у деяких з них є сліди вибоїн по колу. На інших вони помітні тільки в одному або двох місцях. Подібні кулі могли використовуватись і як відбійники, і як металеві камені для праці. Вони відомі на багатьох середньо- та південно-європейських ранньоземлеробських поселеннях¹⁰.

Найчисленнішими на поселенні є скребла з опалу вохристого кольору та з темно-коричневого кременю. Вони виготовлені на довгих та укорочених вузьких і широких пластинках та відщеплах. Всі ці вироби кінцеві, з овальним опуклим робочим краєм (рис. 2, 2, 4). Кількома екземплярами представлені так звані подвійні скребла, виготовлені з перерізу три- і чотиригранних пластинок (рис. 2, 6). Окремі скребла за дугоподібним профілем та крутою ретушшю відповідали своєму безпосередньому призначенню, а екземпляри з плоскою ретушшю могли поєднувати функції скребучого і різального інструменту.

Незначною є кількість пластинок з три-, зрідка чотиригранною спинкою. Їх профілі дугоподібні. Довжина — 6 см, ширина — 1,5—2 см (рис. 2, 3). Пластинки не мають ретуші, але по обох протилежних лежах з боку черевця помітні дряпини. Очевидно, в даному випадку їх слід зараховувати до категорії різальних і стругальних інструментів. Проте ці пластинки могли бути заготовками і для інших знарядь, зокрема кінцевих скребків та різців. Для різання могли застосовуватись і пластинки зі скошеним робочим краєм, а також різці з боковою овальною робочою частиною (рис. 2, 1, 5).

Проколки та свердла — рідкісні знахідки. Привертає увагу один екземпляр свердла-проколки з опалу. Він має Г-подібну форму, отриману, очевидно, випадковим сколом. Робочий кінець підточений кількома поздовжніми дрібними сколами (рис. 2, 13).

Унікальною знахідкою на поселенні є наконечник стріли довжиною 2,5 см. Він виготовлений з темно-коричневого кременю і оброблений тонкою бічною плоскою ретушшю. Бокові ребра додатково підправлено дрібною підретушовкою, внаслідок чого вони злегка зазублені (рис. 2, 7).

Досить цікаву колекцію становлять шліфовані кам'яні сокири, яких налічується 20. За призначенням їх можна поділити на кілька груп. До першої належать рубальні знаряддя — це сокири з симетричним профілем, трохи овальним, скошеним лезом (рис. 2, 9).

В другу групу входять маленькі сокирки трапецієподібної форми, що являли собою тесла. В свою чергу їх можна поділити на два типи: 1) тесла з прямим лезом, плоскими або ледь опуклими боками, причому з плоского боку лезо загостре під більшим кутом (рис. 2, 8); 2) знаряддя з овальним лезом, опуклими боками, в горизонтальному

⁹ Про наявність обсидіану в Закарпатті повідомляє М. А. Малєєв (див.: Неоген новий вулканізм Закарпаття. М., 1964, с. 170).

¹⁰ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевская. — МИА, 1953, № 38. с. 80—83.

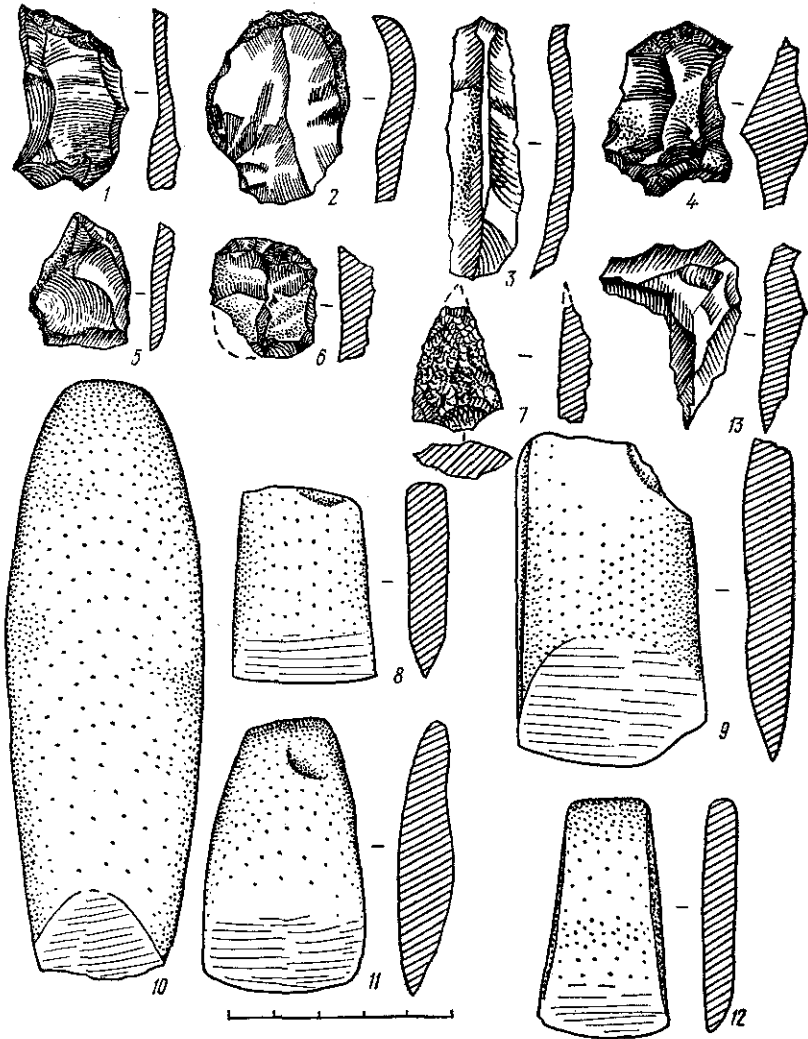

Рис. 2. Кам'яні знаряддя з неолітичного шару поселення (1—12).

розрізі овальними (рис. 2, 11, 12). Обидва типи тесел призначались для обробки дерева, виготовлення невеликих дерев'яних виробів — кухонного начиння, корит та ін. З другого боку, ці інструменти могли використовуватися і з іншою метою, зокрема при різних процесах обробки шкіри¹¹. Всі вони, як і перша група сокирок, невеликих розмірів і являють собою вкладиші для прямих або колінчастих руків'їв.

Третю групу шліфованих знарядь становлять долота. Вони видовженої форми, виготовлені, очевидно, з випадково знайдених каменів, що своїми обрисами нагадували долота. Лезо рівномірно оброблене з обох боків за допомогою шліфування (рис. 2, 10).

До четвертої групи належать великі довгасті сокири, які можна зарахувати до розряду наконечників мотик. Це знаряддя довжиною 18—20 см і, як правило, з широким, злегка овальним лезом.

На поселенні в неолітичних об'єктах виявлено кілька зернотерок, виготовлених з великих валунів щільного або дуже пористого пісковика. Основні форми зернотерок овальні, видовжені, їх робоча частина помір-

¹¹ Бибиков С. Н. Вказ. праця, с. 96.

но або сильно увігнута, заглажена. Нижня частина малих і середнього розміру екземплярів плоска, а у великих — овальна, підправлена.

В процесі розкопок зібрано велику кількість кераміки, зосередженої переважно у житлово-господарських спорудах. Разом з цим вона трапилася і поза спорудами — по всій площі на рівні стародавньої поверхні та навіть серед матеріалів епохи пізньої бронзи. Більшість посуду знайдено у фрагментованому стані. Однак в об'єктах, рідше поза ними, виявлено скупчення уламків посудин, які легко можна було реставрувати. Загалом було реставровано 45 посудин.

Вся кераміка місцевого виробництва, на що вказує наявність місць для її випалу (очевидно, гончарських печей, про які йшлося вище) та сировини, знайденої безпосередньо на поселенні. Це жовта в'язка глина без сторонніх домішок, вона і зараз використовується для будівництва.

Зібраний посуд можна поділити на кухонний, столовий та парадного або ритуального призначення. Кухонне начиння представлено виключно уламками. Характерно, що в основному вони зосереджувалися в житлах біля печей та в окремих господарських ямах. Більшість посудин виготовлена з погано віддуленої глини, що містила груботовчені черепки, а інколи лише органічні домішки. Поверхня зовні оброблена грубо, зсередини буває заглажена, залощена. Нерівності поверхні закривав також ангоб. Нерідко фрагменти посудин нагадують зовні, потріскану шкіру. Виділяється група дуже гладких, блискучих виробів, ніби покритих лаком. Випал кераміки непоганий, рівномірний, про що свідчить одноманітний колір на зламі та поверхні. Колір посуду темно-червоний, коричневий та зрідка вохристий. Трапляється орнамент у вигляді нарізок, пальцевих защипів і напівсферичних виступів. Окремі миски та сковорідки мають хвилястий край вінець або пальцеві вм'ятини. У складі кухонного посуду — горщики, миски та сковорідки.

Всі горщики плоскодонні з слабoproфільованим денцем, плоскими, частіше заокругленими вінцями. Товщина стінок не перевищує 1,2—1,5 см, діаметр вінця — близько 20—25 см. За фрагментами різних посудин налічується близько 20 екземплярів горщиків. Серед них: а) товстостінні посудини з рівними вертикальними стінками (рис. 3, 1); б) наближені до сферичних, з овальними в профілі стінками (рис. 3, 2); в) у вигляді широко відкритої чаші (рис. 3, 3).

Сковорідки двох типів. Перший тип — виробу з товстими невисокими стінками, трохи розведеними назовні, причому денце буває тонше від стінок. Висота останніх не перевищує 6 см, товщина — 1,5—2,5 см. Колір поверхні темно-коричневий. Тісто містить органічні домішки. Поверхня грубооброблена, нерівна. Судячи з уламків, сковорідки були й великих розмірів (рис. 4, 4—6). Є підстави припускати наявність не тільки округлих, але й чотиригранних, можливо, довгастих сковорідок (рис. 4, 4). Другий тип — екземпляри з низькими овальними в профілі стінками та видовженими ручками-виступами на тулубі (рис. 4, 9). Вони були виявлені під час попередніх розкопок Я. Бема¹².

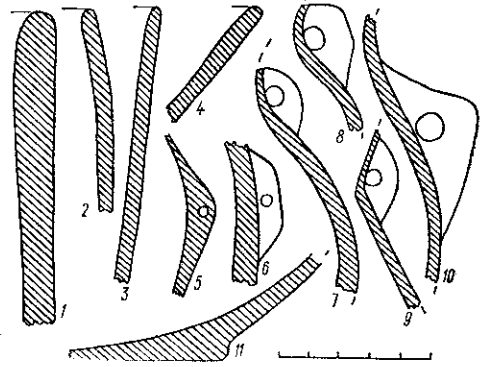

Рис. 3. Кухонний та столовий посуд з неолітичного шару поселення.

профілі кухонних горщиків (1—3), вушок горщиків (5, 6); глечиків (7—10); мисок (4, 11).

¹² Böhm J. Op. cit., ill. XI, 1, 3.

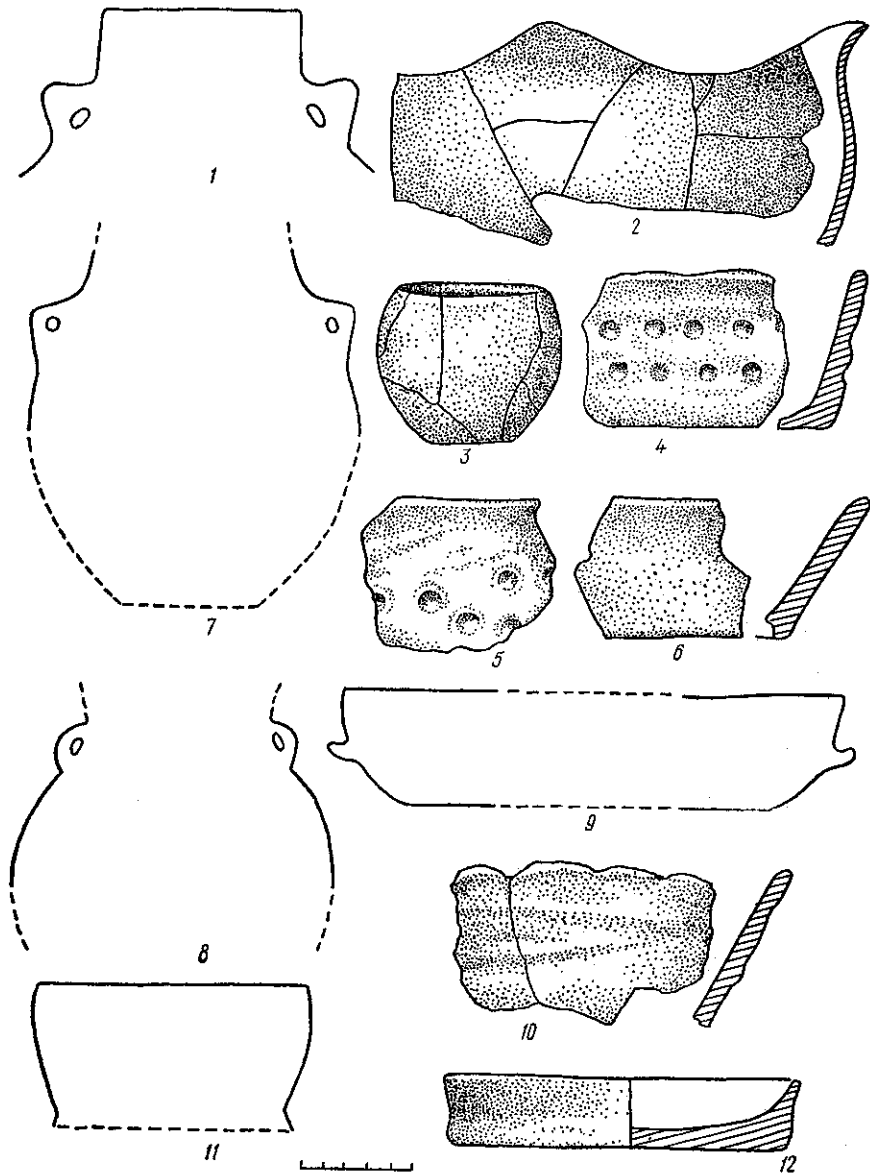

Рис. 4. Зразки посуду з неолітичного шару (1—12).

Завершують групу кухонного посуду великі широкі миски з рівними або овальними в профілі стінками, інколи з ручками-виступами на тугубі (рис. 4, 10).

Столовий посуд на поселенні найчисленніший. Він відрізняється від кухонного складом глини, домішками, випалом, кращою обробкою поверхні та більш витонченою зовнішньою формою. Глина добре відмудлена, містить дрібний тертий пісок, зрідка грубувато товчені черепки, сліди яких рябують на поверхні. Колір її майже рівномірний — вохристий, блідо-червоний, зрідка сірувато-білий. Товщина стінок — 0,5—0,8 см незалежно від величини посудин. Столовий посуд прикрашався рельєфними стрічками з защипами, бородавчастими виступами, що безсистемно покривали всю поверхню (рис. 5, 9, 10, 12, 13). Нерідкий і мальований орнамент у вигляді геометричних фігур, яким розписано

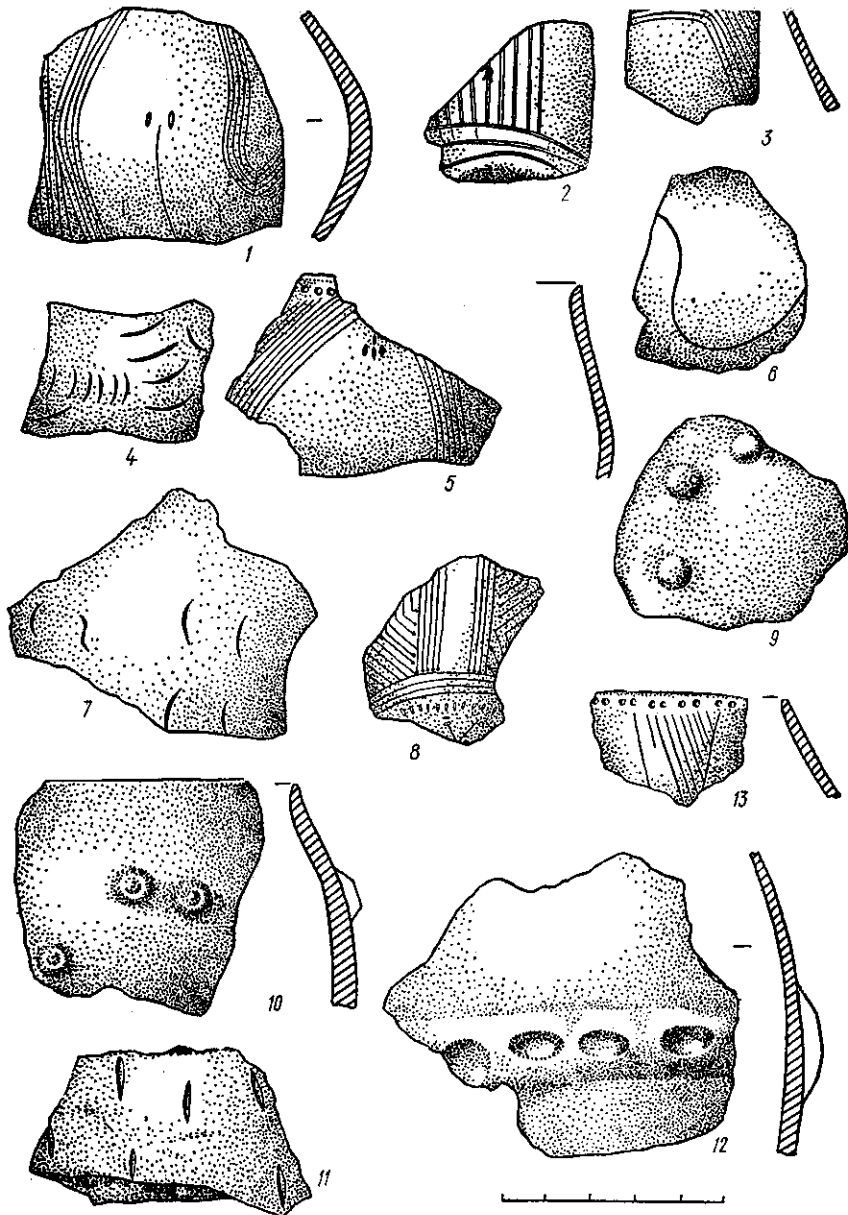

Рис. 5 Фрагменти кераміки з прорізним, рельєфним та заглибленим орнаментом з неолітичного шару (1—13).

найчастіше великі кулясті горщики (рис. 6, 3, 5—8). Для цього застосовувалась чорна смоляна або водяна фарба, що наносилася на поверхню посудини до випалу. На двох фрагментах є розпис білою та темно-чорною фарбами. Точних аналогій даному орнаменту немає.

Серед столової кераміки можна виділити великі кулясті горщики, миски та глечики. Горщики трохи присадкуваті, з слабо профільованим донцем, що в окремих посудин увігнуте до середини. На опуклій частині тулуба є протилежно розташовані орнаментального характеру вушка, в одному випадку напівсферичні (рис. 3, 5), в другому — трохи приплюснуті (рис. 3, 6), з горизонтальними отворами. Ці горщики простежено

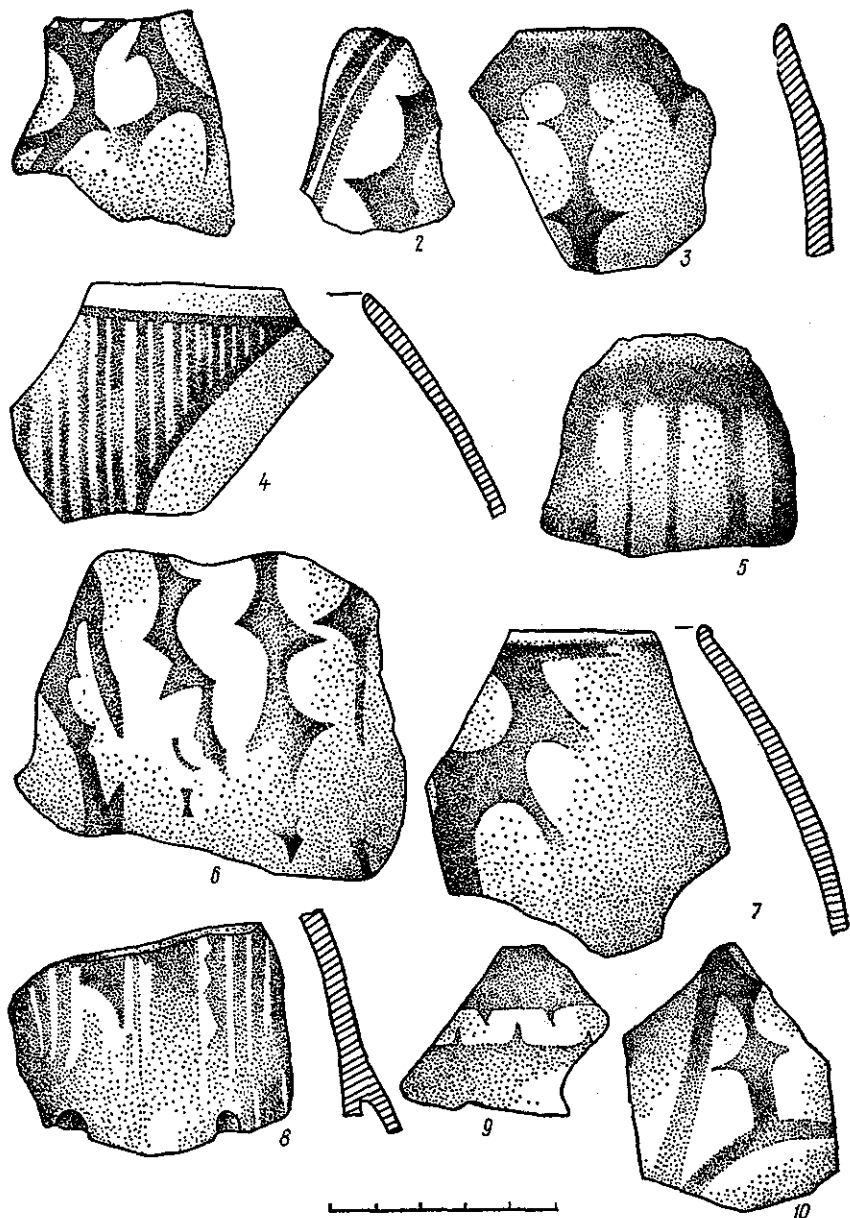

Рис. 6. Зразки розписної кераміки з неолітичного шару (1—10).

майже виключно біля печі (об'єкт 17, 1972 р.) у житлі № 1 та в припічній ямі (об'єкт 7, 1972 р.). На основі фрагментів відтворено кілька екземплярів, але тільки одну посудину реставровано повністю. Це кулястий присадкуватий горщик, блідо-вохристого кольору (рис. 7, 2).

Миски за формою належать до трьох типів. Перший тип — глибокі миски з широко відкритими, овальними в профілі стінками та профільованим потовщеним дном. Складом та фактурою вони виразно виділяються серед іншого керамічного матеріалу. Характерною ознакою їх є майже виключно органічні домішки в тісті, темно- або світло-коричневий колір, заглажена до полиску зовнішня і внутрішня поверхні (рис. 3, 4, 11). Окремі миски було оздоблено вертикально або горизонтально розташованими рельєфними стрічками з защипами, що звисали

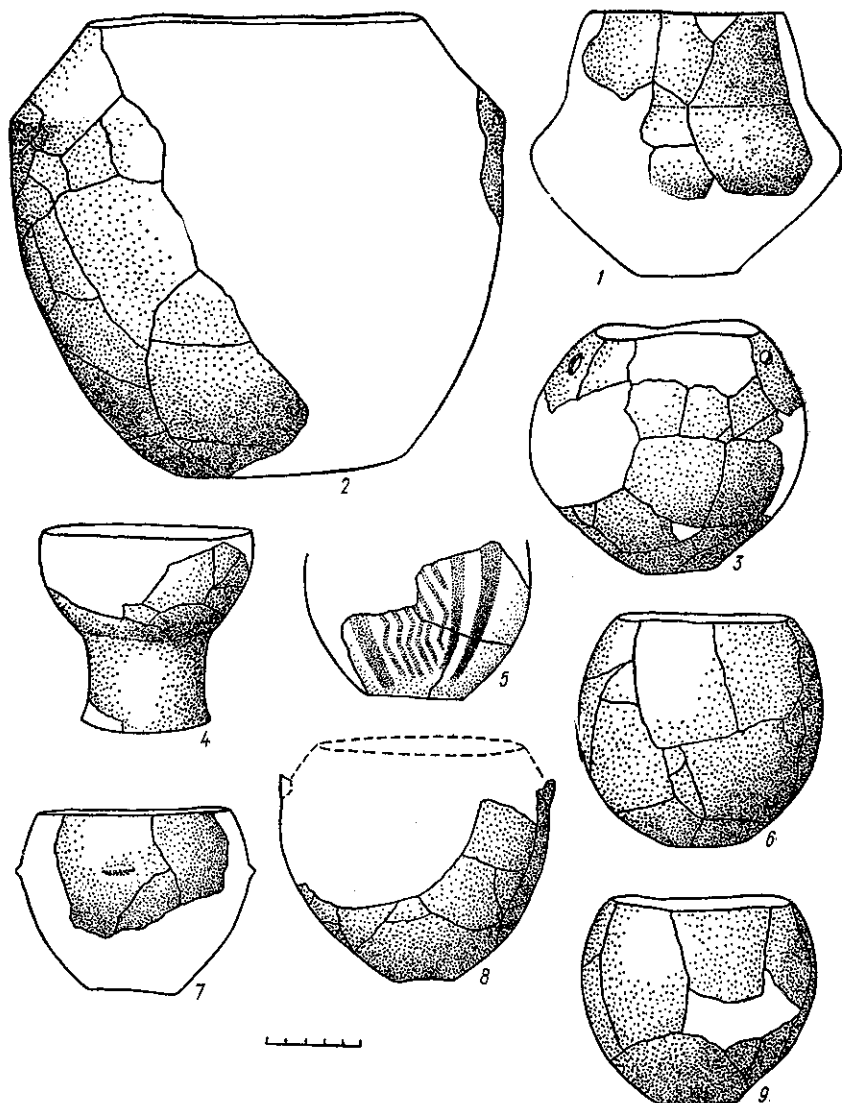

Рис. 7. Зразки столового посуду (1, 2) та посудин святкового призначення (3—9) з неолітичного шару.

під дно посудини. Другий тип — це неглибокі мисочки з широко розставленими, трохи овальними стінками, плоскими, горизонтально зрізаними вінцями (рис. 8, 5). Вони відомі з розкопок Я. Бема¹³. До третього типу належать глибокі невеликі екземпляри з овальними в профілі стінками, інколи з двома вертикальними вушками під самими вінцями (рис. 8, 6). Ці мисочки за формою мають найближчі аналогії серед розписної лінійно-стрічкової кераміки на поселенні Великі Рашківці¹⁴. Є одна розлога мисочка з горизонтально поставленим аплікованим вушком під вінцями (рис. 8, 2). Цікава також невелика, майже плоска посудина, що нагадує сковорідку. Можливо, вона була виготовлена з денця розбитої посудини (рис. 4, 12).

¹³ Böhm J. Op. cit., S. 3, il. XI, 6, 7.

¹⁴ Vizdal J. Zemplín v mladšej dobe kamennej. Košice, 1973, с. 29, il. XX, 2 (але вінця тут чотиригранно сформовані і є мальований орнамент).

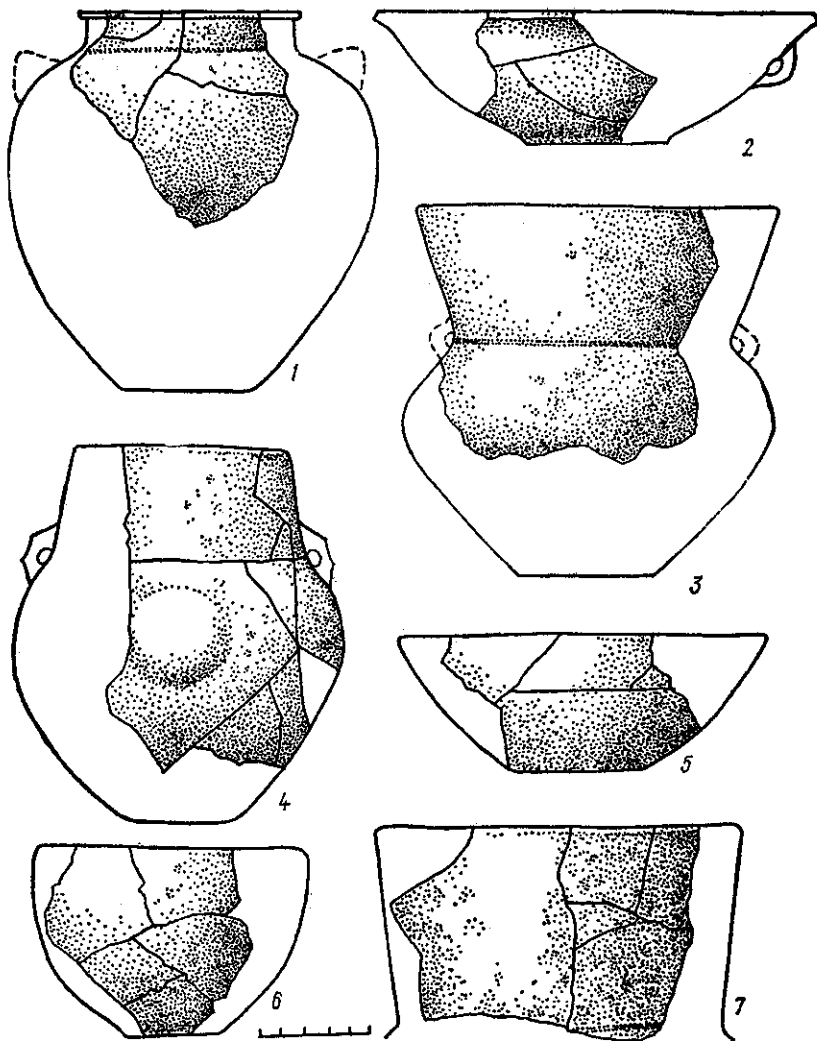

Рис. 8. Зразки посуду з неолітичного шару:
1, 3, 4, 7 — глечики; 2, 5, 6 — миски.

Найбільш поширена форма столового посуду — глечики. За складом та фактурою їх можна поділити на два типи. Глечики першого типу виготовлено з добре відмуденої глини, що містила товчені черепки та пісок. Вони добре випалені, поверхня залощена, гладка, блідо-вохристого або темно-коричневого кольору, зрідка чорного. Серед них є: а) глечики з опуклими боками, які плавно переходять у звужену або ледь розхилену шийку, причому на місці переходу стінок до шийки розташовано великі колінчасті вушка (рис. 3, 10; 4, 7); б) з опуклими боками, високою циліндричною шийкою та колінчастими вушками (рис. 4, 1); в) з кулястими боками, низькою циліндричною шийкою та двома сферичними виступами під нею (рис. 8, 1). Аналогії цим формам можна знайти в колі культур лінійно-стрічкової кераміки Потісся та Подунав'я, зокрема в желізовській групі, буковогірській культурі¹⁵, де вони відомі протягом всього часу їх існування.

¹⁵ Slovensko v mladšej dobe kamennej, tabl. XIV, 8; tabl. XXIII, 1; Lichardus J. Jaskyňa Domica, Bratislava, 1968, tabl. IX, 5.

До другого типу належать посудини, виготовлені з добре відмуленої глини, що має домішку товчених черепків, інколи гертого піску. Поверхня шорстка (в окремих випадках заглажена), блідо-червоного, вохристого кольорів. Випал слабкий, товщина стінок незначна. Серед них також виділяються кілька варіантів залежно від формування шийки: а) глечики з опуклими боками та високою звуженою до вінець шийкою, на переході її до тулуба є приплюснуті напівсферичні вушка; боки на місці найбільшої опуклості напроти вушок оздоблено видуттям (рис. 8, 4); б) опуклобокi глечики з високою лійчастою шийкою та маленькими вушками на переході до шийки (рис. 8, 3, 7; 3, 9); в) екземпляри з високою, плавно розхиленою назовні шийкою та горизонтально розташованими вушками на переході тулуба до шийки (рис. 3, 7, 8; 4, 8); г) з дутою (овальною) шийкою (рис. 4, 11; 7). Аналогії цим виробам теж можна знайти на пам'ятках пізньої лінійно-стрічкової кераміки Потисся¹⁶.

Поодинокими уламками представлено такі форми посуду, як висока чарка з потовщеними стінками та горщик з розхиленими еліпсоподібними в плані вінцями та слідами розпису. Орнамент, нанесений чорною смоляною фарбою, складався з тонких паралельних ліній під вінцями та концентричних кіл у місці найбільшої опуклості тулуба. Слід згадати і про два фрагменти посудин з виливкою, що належать невеликому кулястому горщику.

В третю групу виділено посуд святкового призначення. Підставою до цього є форма посудин, склад глини, випал і орнаментация поверхні. Така кераміка, найчастіше тонкостінна, не могла використовуватися для постійного вжитку. Слід зазначити, що вона знайдена здебільшого поза місцями зосередження кухонного та столового посуду. У цій групі найбільше цілих посудин. До її складу входять маленькі кулясті горщики, посудини на піддоні та вази.

Кулясті горщики, виготовлені з добре відмуленої глини, мають домішку дрібного тертого піску, зрідка товчених черепків. Поверхня добре зглажена, як зовні, так і зсередини, інколи ніби лакована. У окремих посудин поверхня осипається, очевидно, вона була натерта шаром кольорової глини. Випал посудин посередньої якості. Колір блідо-вохристий, рожевий, блідо-червоний або темно-коричневий. Лише деякі екземпляри мали сірувато-білу поверхню. Товщина стінок — в межах 0,2—0,3 см і дуже рідко — 0,5 см. Дно завжди потовщене, вразне або слабо профільоване і ледь помітно увігнуте до середини. Форми посудин близькі до куль або інколи трохи видовжені від денця і більш опуклі біля вінця, зрідка присадкуваті і сильно роздуті в боках. Окремі посудини мають ледь витягнуті, виразні вінця. Цей посуд був прикрашений мальованим врізним та рельєфним орнаментом. Розпис має вигляд спіральних ліній або геометричних фігур (рис. 6, 1, 2, 5—10). На одному фрагменті денця і стінок посудини орнамент складався з коротких ламаних ліній, вміщених у трикутних широкими смугами на блідо-вохристій ложеній поверхні (рис. 7, 5). Цікаво, що цей мотив дублює стиль врізного орнаменту на посуді буковогірської культури¹⁷.

Врізний орнамент, виявлений на кількох фрагментах, є типовим для буковогірської кераміки. Він складається з кількох рядів (від 5

¹⁶ *Vizdal J. Zemplin.*, tabl. XXXVI 3; XXXIX, 9; XLI, 7; рис. 23; *Kalicz N. Agyag istenek.* Budapest, 1970, s. 75, рис. 31; *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, tabl. XX, 4; *Comsa E., Nanasi Z. Date privitoare la ceramica prictata din epoca neolitica din Crisana.*— *Studii si cercetari de istorie veche*, 1972, N 1, рис. 2, 10, 11; *Vizdal J. Neolitice nalezy v Kopčanoch, okres Michalovce.*— *AR*, 1959, N 6, il. 290, 2.

¹⁷ Пор. рис. 7, 5 цього тексту з іл. в кн.: *Šiška S. Abdeskung von sidlungen und einem Gräberfeld aus der Jungeren steinzeit in Kopčany.*— *AR*, 1974, 1, s. 8—10, tabl. IV, 5.

до 8) густо прокладених ліній, що утворювали спіралі, заштриховані трикутники або прямі та ламані лінії (рис. 5, 1, 3, 5, 8). На окремих екземплярах вони були інкрустовані червоною фарбою (рис. 5, 3), що відомо тільки в пізній фазі буковогірської культури (фаза С, за Я. Ліхардусом)¹⁸. У ряді випадків візерунок утворений з глибоко врізаних паралельних або хвилястих ліній (рис. 5, 2, 6). Кулясті горщики зрідка оздоблювались рельєфним орнаментом у вигляді напівсферичних приплюснутих (4), мініатюрних довгастих або загострених (2) виступів під вінцями чи на місці найбільшої опуклості тулуба (рис. 7, 3, 7, 8), де окремі посудини мали суцільно з'єднані зі стінками мініатюрні орнаментального характеру вушка з горизонтальними отворами.

За нашими підрахунками, кулястих посудин налічувалось близько однієї сотні. Цілими або в фрагментах вони знайдені майже в кожному об'єкті. Висота їх — від 7 до 11 см, рідше 13 см. Вдалося зібрати повністю вісім екземплярів та відтворити на основі краще збережених уламків ще 30 (рис. 7, 3, 5—9). Посуд кулястої форми, також відомий за матеріалами розкопок Я. Бема (рис. 4, 3)¹⁹, широко побутував у населення культури лінійно-стрічкової кераміки на всій її території, але найближчі аналогії йому є в пам'ятках буковогірської культури²⁰. Слід зазначити, що аналогічні посудини виявлено і на пізньонеолітичному поселенні в Береговому. Ця пам'ятка, як можна вважати на підставі наявних фрагментів з меандровим орнаментом, належить до тиської культури*.

Часто траплялися на поселенні посудини на порожнистих піддонах. Вони складалися з верхньої частини — миски або широко відкритої чаші — та нижньої (піддона). Піддони невисокі (7—8 см), циліндричні або розширені донизу. Зрідка вони мають трохи опуклі стінки. Цей посуд був також орнаментований розписом. Уламків таких посудин знайдено до 70, повністю реставровано лише одну (рис. 7, 4). Виявлено один фрагмент дуже великої посудини цього типу, діаметр якої в місці з'єднання верхньої частини з піддоном дорівнює 22 см. Разом з тим дуже часто трапляються уламки невеликих екземплярів, схожих на сучасні чарки.

Вази являють собою тюльпаноподібні присадкуваті посудини з чотиригранними пелюстковими вінцями, що на гранях плавно переходять у великі пелюсткоподібні виступи, видовжені і трохи відхилені назовні (рис. 4, 2). Посудини виготовлено з добре відмудленої глини. Поверхня гладка, білого або блідо-вохристого кольору. Окремі посудини оздоблено розписним орнаментом, що складався з паралельних стрічок під вінцями. Вони на пелюсткоподібних виступах переходили на вінця і звисали зсередини посудини. На деяких екземплярах поверхня під пелюсткоподібним виступом була заштрихована. Орнамент нанесений чорною водяною фарбою. Аналогічна посудина відома з другого горизонту багатощарового поселення Копчани (Східна Словаччина)²¹, але остання має піддон і оздоблення іншого стилю. Посудини, вінця яких прикрашені пелюсткоподібними виступами різної форми, є серед пізньої лінійно-стрічкової кераміки — в групі Тісодоб-Капушани та в культурі лінійно-накольчастої кераміки, нещодавно виявленої у Східній

¹⁸ Lichardus J. Op. cit., s. 63.

¹⁹ Böhm J. Op. cit., c. 3, ill. XI, 4.

²⁰ Korek J., Patay P. A bükkii kultura elterjedése Magyarországon.— Regeszeti Füzetek, 1958, 2, tabl. 8, 9, 12; XXXIII, 20—21; Korek J. Nyiltszini Bükki telep es sirok Aggteleken.— AE, 1970, N 1, ill. 7, 3, 5, 10, 6.

* Розвідувальні обстеження провів автор у 1972—1973 pp.

²¹ Горизонт датується в рамках культури пізньої розписної лінійно-стрічкової кераміки (група Рашківці), див.: Šiška Š. Abdeckung von siedlungen und einem Gräberfeld aus der jüngeren Steinzeit in Koprčany.— AR, 1974, 1, s. 6, ill. 1.

Словаччині і датованої пізнім неолітом²². Фрагменти подібних ваз знайдено нами і на пізньонеолітичному поселенні у м. Береговому.

Цікаву групу знахідок становлять глиняні вироби, колекція яких нечисленна, але різноманітна. Особливу увагу привертають виявлені поблизу житла № 1 дві половини жіночої фігурки, що належали, як свідчать обриси зламів, одній статуетці. Її вдалося реставрувати. Дві товсті ніжки з підкресленою ступнею переходять у сильно виділену тазовостегнову частину тіла. Тулуб збитий, він, очевидно, був витягнутий, плоский, на що вказує порівняння з аналогічною фігуркою, виявленою на поселенні Мійгтелек в Угорщині²³ (близько 30 км на захід від поселення Дякове). Статуетка мала укорочені руки. Груди та голова зображені схематично, обличчя не виділено. У глині є значні органічні домішки та грубозернистий річковий пісок, що проступає по всій поверхні темно-коричневого кольору (рис. 9). Жіночі статуетки — досить рідкісні знахідки на неолітичних пам'ятках Закарпаття. Вони відомі з поселень на Малій Горі поблизу Мукачева²⁴, Велика Добронь²⁵, Холмець²⁶; кілька екземплярів виявлено на поселенні у м. Береговому²⁷, але ці фігурки значно відрізняються від описаної вище.

Кілька екземплярів пряслиць, виготовлених з фрагментів кераміки, мають неправильну округлу або прямокутну форму. Отвір просвердлений з обох боків, внаслідок чого до центра звужується.

У профілі пряслиця вигнуті (рис. 10, 3, 4). До предметів ткацького виробництва можна зарахувати також глиняні конуси-важелі. Один з них, знайдений на дні ями (об'єкт 7, 1972 р.), був виготовлений з погано відмудленої глини, що містила значні органічні домішки. Поверхня грубо оброблена, темно-коричневого кольору, з виходами випалених органічних домішок. Конус має еліпсоподібну основу, овальний у профілі. Половина його відбита (рис. 10, 14). За формою та складом тіста він аналогічний знайденому на поселенні Аггтелеке в Угорщині²⁸.

Досить цікавою групою глиняних виробів є намистини. Вони конічної форми, з наскрізними отворами, блідо-червоного кольору, слабо випалені, мають значну домішку піску в тісті (рис. 10, 5). У житлі № 2 знайдено мініатюрну намистину такої ж форми (рис. 10, 7). Подібні

Рис. 9. Глиняна жіноча фігурка з неолітичного шару.

²² Blahuta F. Bukovohorské sídlisko v Kapušanoch.— Slovenska archeologia, 1959, 1, tabl. XVIII, 1, 4; XIX, 2; XX, 2; XXI, 4; XXIII, 2; Vizdal J. Zemljin v mladšej dobe kamennej, s. 98—100, tabl. LII, 2.

²³ Kalicz N. és Makkay J. A Méhteleki újkőkori leletek. Elet és Tudomány, 1974, 18, s. 838—843.

²⁴ Фонди Закарпатського краєзнавчого музею.

²⁵ Пеняк С. И., Попович И. И. Археологические раскопки и разведки в Ужгородском районе Закарпатской области.— АО 1973 г. М., 1974, с. 327.

²⁶ Матеріали досліджень 1974 р. зберігаються у відділі Ужгородської групи Інституту археології АН УРСР у м. Ужгороді.

²⁷ Пелецишин М. А. Раскопки энеолитического поселения у г. Берегово Закарпатской области.— АО 1968 г. М., 1969, с. 269—270; Пелецишин М. А. Племена энеолитического часу Закарпатской области.— В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., с. 149—152, рис. 36; Титов В. С. Итоги работы Закарпатской экспедиции.— АО 1970 г. М., 1971, с. 237—239; Потушняк М. Ф. Исследование памятников новолитического века в Закарпатье. АО 1972 г. М., 1973, с. 323.

²⁸ Korek J. Op. cit., ill. 11, 12.

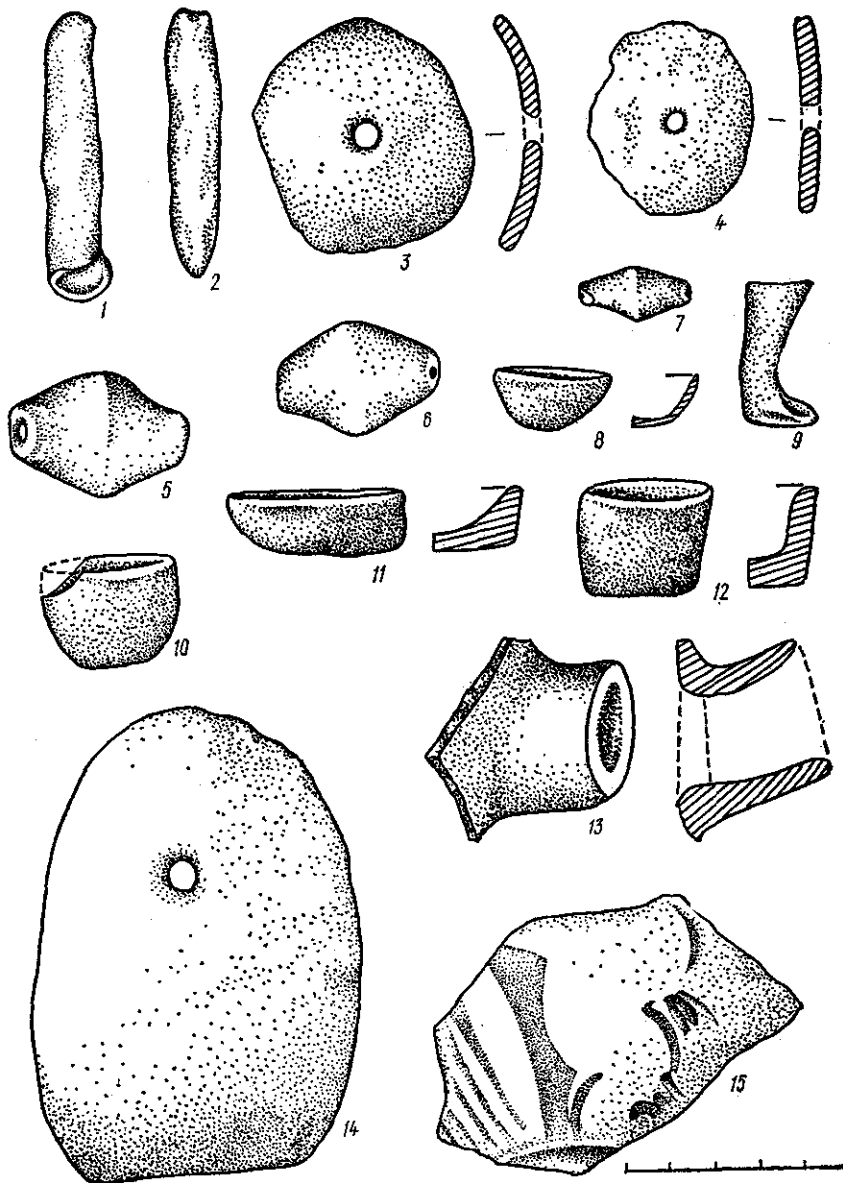

Рис. 10. Глиняні вироби з неолітичного шару:

1, 2 — стержні; 3, 4 — прясляця; 5—7 — намістни; 8—10, 12 — мініатюрні посудинки; 9 — глиняна ніжка; 13 — фрагмент посудини з виливкою; 14 — ткацький конус; 15 — фрагмент з розписом.

екземпляри траплялися на Дяківському поселенні і раніше²⁹. Найближчі аналогії відомі також на поселенні Аггтелеке³⁰. Серед інших знахідок увагу привертає мініатюрна глиняна ніжка рожевого кольору, що, мабуть, належала посудині на ніжках або глиняній статуєтці.

Не ясне призначення двох округлих у розрізі глиняних стержнів, знайдених біля печі в житлі № 1. Перший з них сірого кольору, з одного кінця потоншений, заокруглений, довжиною — 5,9 см, діаметром — 1,3 см (рис. 10, 2). Другий — білого кольору, з одного кінця має зашип, схожий на долоню руки. Довжина його — 6,5 см, діаметр —

²⁹ Jankovich J. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukačevo, 1931, tabl. XII, 51.

³⁰ Korek J. Op. cit., ill. 11, 6.

1,3 см (рис. 10, 1). Схоже, що вони є частинами глиняних статуеток або мали якийсь інше призначення (зокрема, загостреним стержнем можна малювати, як пастеллю). Аналогій подібним предметам не знайдено.

В окрему групу глиняних виробів входять маленькі посудинки. Вони виготовлені з глини, мають значну домішку піску, поверхня блідо-вохристого, червоного або темно-коричневого кольору. Формами вони нагадують миски (рис. 10, 9, 11) та чарки висотою 2,6 см (рис. 10, 10, 12). Серед них виділяється невелика чарочка, схожа на глечик з двома маленькими вушками, горизонтально поставленими. Її висота — 6,5 см (рис. 7, 10). Аналогічні посудини — досить часті знахідки на поселеннях неоліту та енеоліту Центральної Європи. Деякі дослідники вважають їх ритуальними, інші — дитячими іграшками. Найімовірніше, що вони мали утилітарне призначення. Наприклад на поселенні Дрисине I подібна посудина була заповнена червоною фарбою*, що може свідчити про використання їх при розмальовуванні посуду.

Щодо загальної характеристики досліджуваної пам'ятки, то слід зазначити, що вона в археологічній літературі трактується помилково як енеолітичне поселення тисо-полгарської культури³¹. Вказані аналогії і аналіз археологічного матеріалу дають можливість вважати, що Дяківське поселення належить до епохи середнього неоліту. Хронологічне місце його серед неолітичних пам'яток Потисся добре визначають фрагменти орнаментованої буковогірської кераміки та найбільш поширені форми посуду (кулясті посудинки, глечики з колінчастими ручками), що дають підставу вважати це поселення сучасним з буковогірською культурою. Зокрема, датуючими є і фрагменти посуду, розписані в стилі прорізного буковогірського орнаменту. Пам'ятка синхронізується з останнім, завершальним етапом цієї культури (фаза С) на основі наявності інкрустацій прорізного орнаменту, виконаного червоною фарбою. За прийнятою схемою періодизації неоліту Потисся кінець буковогірської культури збігається з кінцем середнього неоліту³².

На матеріалах Дяківського поселення простежуються і виразні місцеві ознаки. Це передусім мальована кераміка, що помітно переважає серед виявленого посуду. Вона не має близьких аналогій, однак деякі її композиційні елементи є на матеріалах пам'яток як попередніх, так і наступних неолітичних культур, поширених на даній території. Кухонна та столова кераміка має аналогії на пам'ятках культури пізньої лінійно-стрічкової кераміки Верхнього Потисся, однак окремі форми, особливо кухонного посуду, досить архаїчні.

Таким чином, тут зафіксовано прояви двох культур — місцевої, яку характеризує розпис, та запозиченої, що знайшла вираз у буковогірських кулястих формах посуду з відмираючими елементами прорізного орнаменту.

Все це дає підставу зараховувати Дяківське поселення до маловідомої локальної групи пам'яток пізньої мальованої лінійно-стрічкової кераміки. Для неї попередньо пропонуємо назву «дяківська». Пам'ятки цього типу на сусідніх територіях Румунії та північно-східної Угорщини нам невідомі. Однак у Закарпатті вони виявлені за підйомним матеріалом на поселеннях Нове Клинове та Братове Виноградівського району, а також у нижніх шарах поселень Заставне та Берегове*. Отже, основною територією поширення пам'яток дяківської

* Поселення дослідив у 1953 р. М. Ф. Потушняк. Матеріали не опубліковані.

³¹ Бернякович К. В. Енеолітичне поселення на Малій Горі біля Мукачеве. — Археологія, 1966, т. 20, с. 169; Балагури Е. А. Археологічні пам'ятки Закарпаття (конспект лекцій). Ужгород, 1971, с. 39; Балагури Э. А. Новейшие памятники фельдшерской культуры на территории Закарпатской области УССР — А Мога Fегелс Музеит Евкблуге, 1962/2, с. 62; Пелешишин М. А. Племена енеолітичного часу Закарпаття. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 149—152.

³² Slovensko v mladšej dobe kamennej, s. 104

* Матеріали з розвідувальних розкопок автора.

групи є, імовірно, крайня північно-східна частина Верхнього Потисся, а саме — верхня течія р. Тиси з її притоками (Серне, Боржава, Ботар, Тур, Самош та Красна).

Питання походження пам'яток цієї групи, як і наступну історичну долю їх носіїв, не можна остаточно з'ясувати на даному етапі досліджень в зв'язку з тим, що неоліт Верхнього Потисся ще недостатньо вивчений і не має поки що чіткої періодизації. Однак появу пам'яток типу Дякове ми схильні розглядати як результат розпаду середовища буковогірської культури та переміщення окремих груп її населення на крайній північний схід Верхнього Потисся. Розселення, очевидно, привело до часткової асиміляції буковогірського етнічного елементу серед місцевих племен кінцевої фази культури мальованої лінійно-стрічкової кераміки та зумовило формування на її основі пам'яток дяківської групи.

Важливим фактором у визначенні їх хронології є те, що вони перекриваються на поселеннях Заставне та Берегове горизонтом пізньонеолітичного часу. У другому (пізньонеолітичному) шарі поселення Берегове знаходимо пряме продовження окремих форм посуду власне дяківської групи. Це дає підставу вважати її матеріали проміжним горизонтом між кінцем буковогірської культури і початком пізнього неоліту у Верхньому Потиссі. Час існування пам'яток типу Дякове був нетривалим і охоплював приблизно середину IV тисячоліття до н. е.

На початку пізнього неоліту у Верхньому Потиссі з'являється нове за етнічним складом населення. З півдня Польщі проникають племена культури лінійно-накольчастої кераміки (другий горизонт поселення Великі Рашківці у Східній Словаччині)³³, з Трансильванії — племена з елементами культури Тордаш, представленої на Закарпатті нижнім шаром поселення Дрисине — Мала Гора*.

Імовірно, що з появою їх припиняють своє існування пам'ятки типу Дякове. Проте вони не зникають безслідно, а беруть участь у формуванні місцевого пізньонеолітичного етносу, пам'ятки якого у Закарпатті репрезентують пізньонеолітичні шари на поселеннях Берегове, Мукачеве — Мала Гора, Великі Лази — Ставлінець. Вони синхронні з тиською культурою, поширеною у межиріччі Кареш і Марош.

М. Ф. ПОТУШНЯК

Неолитическое поселение Дьяково I в Закарпатье

Резюме

В статье излагаются результаты раскопок неолитического поселения Дьяково I (середина IV тысячелетия до н. э.), осуществленных в 1972—1973 гг.

На площади двух раскопов (564 м²) был исследован комплекс жилищно-хозяйственных сооружений. Собрана большая коллекция каменных изделий и особенно керамики. Анализ керамического материала дал возможность автору предварительно выделить поселение в самостоятельную локальную группу памятников завершающей фазы развития культуры расписной линейно-ленточной керамики, распространенной в крайней северо-восточной части верхнего Потисья. Данная группа сформировалась вследствие переселения племен буковогорской культуры.

Памятники дяковской группы известны в Закарпатье на поселениях Новое Клиново и Братово, а также в нижних слоях поселений — Заставное и Берегове. Последующая историческая судьба этого населения связана с его прямым участием в сложении поздненеолитического этноса в Верхнем Потисье.

³³ Vizdal J. Zemplin v mladšej dobe kamwnej, s. 49—74, 98—100.

* Матеріали досліджень автора за 1975 р.